

В. Є. КИРИЧЕНКО

**СИСТЕМА АКЦІОНЕРНИХ БАНКІВ ЗЕМЕЛЬНОГО КРЕДИТУ В РОСІЇ
В ОСТАННЄ ДВАДЦЯТИРІЧЧЯ ХІХ СТ.**

На примере украинских губерний рассматриваются вопросы функционирования системы коммерческого ипотечного кредита в Российской империи в форме акционерных поземельных банков, сложившейся в 70-е годы XIX в. Анализируются проблемы контроля и влияния государства на систему частных коммерческих банков, соотношения публичного и частного начал при функционировании банковской системы, влияния финансовых групп на деятельность акционерных ипотечных кредитных учреждений.

According to experience of the Ukrainian provinces in this article we consider questions of functioning of commercial mortgage credit system in the Russian empire in the form of joint-stock land bank, which were created in the 70th years of 19th century. We analyze problems of control and influence of the state on the private commercial bank system, correlation of public and private beginning during functioning of a bank system, influence of financial groups on joint-stock mortgage credit institutions.

У сучасній Україні банківське та акціонерне право перебувають на стадії як формування, так і реформування вже напрацьованої за часи незалежності нормативної бази. Тому Отже, звернення до історичних витоків цих галузей законодавства є тим більш актуальним., Аджебо дореволюційна правова традиція органічно увібрала у себе кращі зарубіжні кордонні зразки та оригінальний імперський досвід. Наприкінці ХІХ ст. російським законодавством було створено сприятливі умови для розбудови ефективної системи акціонерних іпотечних банків у країні. Ефективність забезпечувалась, насамперед, тісною взаємодією акціонерного, банківського, та торгово-промислового законодавства у межах цивільного права.

Проблема організації комерційного іпотечного кредиту на ґрунті акціонерної організаційно-правової форми, що розглядається у цій статті, вже протягом півтора століття залишається актуальною, про що свідчить численна історіографія. Їй приділяли увагу в дореволюційні часи¹, до неї зверталися радянські науковці², а з 1990 р. нова хвиля статей і фундаментальних досліджень українських, російських та зарубіжних кордонних учених дісталася широкого загалу³.

© КИРИЧЕНКО Володимир Євгенович – кандидат юридичних наук, доцент, докторант Харківського національного університету внутрішніх справ

Свого часу ми вже сторкалися тавили питання про правовео регулювання процесу появи акціонерних земельних банків та їх місця у банківській системі Російської імперії, спираючись на практику українських губерній⁴. Не менш актуальним і корисним щодо історичного досвіду є останнє двадцятиліття XIX ст., коли у складних економічних умовах, попри кризові явища, було організовано мережу приватних нестанових іпотечних банків, визнану державою як складованик фінансово-кредитної системи імперії.

Після скасування кріпосного права монолітність дворянського стану порушилась. Частина поміщиків успішно стала опановувати капіталістичні форми організації та ведення господарства, натомість консервативно налаштовані верстви зазнали збитків та поступового занепаду. Ці економічні зміни закономірно позначивідбилися і на політичних поглядах щодо перспектив існування дворянства як такого. Прогресивно налаштована частина поміщиків виступила за подальший капіталістичний розвиток, решта прагнула ізолювати дворянство від руйнівного впливу пореформених соціально-економічних процесів⁵. Такий стан речей є збу-мовиллов і два підходи щодо проблем поземельного кредиту. Перший (його прихильниками були поміщики ліберального табору) полягав у створенні вільних умов для розвитку іпотечного кредитування та вільного ринку землі. Другий підхід, який був більш поширеним упродовж 80–90-х років XIX ст. (його дотримувалися дворяни-консерватори і навіть реакціонери), навпаки, полягав у наданні кредиту державного та вузько станового характеру, зорієнтованого на збереження маєтків за поміщиками.

Вимоги консервативного дворянства лунали все голосніше. У численних клопотаннях дворянських та земських зібрань 1883 – 1885 рр. саме акціонерні банки звинувачували у надмірній коштовності їхніх позик.

Головною причиною занепаду дворянства називали гостру потребу в «обігових коштах», яка виникла у зв'язку з переходом до нових умов господарювання та була посилена ліквідацією казенних іпотечних установ напередодні селянської реформи. Викупні платежі пішли на погашення старих боргів, а поміщиків змусили вдатися до лихварських позик. Контратезою занепаду та зубожінню дворянського землеволодіння стало збагачення приватних банків та їх акціонерів. Преса писала, що «земельні банки жирують за рахунок землеволодіння»⁶.

Нарікання на іпотечні банки були звичайними не тільки в Росії, а й у Європі, втім, їх нападники, за незначними винятками, не вимагали їх ліквідації. Пропонували лише скоротити «занадто високі ... прибутки акціонерних земельних банків і дивіденди їх акціонерів»⁷. Замість приватних банків вимагалось заснувати становуї державну іпотечну установу виключно для дворян⁸.

Мета цієї кампанії у пресі була очевидною – змусити уряд втрутитися у відносини між акціонерними банками та їх клієнтами на боці останніх, щоб примусити банки низити платежі та провести конверсію закладних листів⁹. Таким чином, усе зводилося до подальшого посилення впливу держави на іпотечний кредит¹⁰.

Керівництву акціонерних банків доводилося спростовувати висунуті звинувачення у пресі, на зборах акціонерів банків; представники банків підготували спеціальну записку на ім'я міністра фінансів, у якій, зокрема, наголошувалось, що показник дорожнечі кредиту є доситьтатньо відносним. На вартість запозичених грошей, за їх відомостями, скаржилися ті поміщики, чиї маєтки були обтяжені повторними позиками, а також ті позичальники, хто використав отримані гроші непродуктивно. В умовах Росії, де іпотечний кредит був недостатньо поширеним і де майже відсутнє відповідне законодавство, кредит не може бути деше-

вим. До того ж, акціонерні земельні банки надавали позики, які були значно дешевшими, аніж ті, які приватні особи до 1871 р. отримували у лихварів. Причину розорення землевласників банкіри вбачали у тому, що клієнти «безладно» вели господарство та заплутались у надмірних боргах¹¹.

За підрахунками С. С. Хрульова, голови правління Полтавського земельного банку, протягом 1861–1897 рр., поміщики отримали викупних платежів, платні за продану землю на колосальну суму – 1836 млн руб., у той час як селянству вистачилося вкласти гроші у купівлю землі¹².

Саме пільговість та доступність довгострокового кредиту шкодить землевласникам. У критичному стані опиняються ті позичальники маєтки яких обтяжені, так званими, «другими закладними». Якщо іпотечний борг сягнув 75 % вартості маєтку, зазначає С. С. Хрульов, то вже ніякий жодний дохід з господарства не перекриє банківських платежів. Заборгованість у 30–50 % вартості маєтку не є обтяжливою для позичальника.

Непродуктивне витрачання кредитних коштів призводило до обтяження господарства платежами без підвищення його доходності, а відтак і його вартості. Низька продуктивність господарств, їх агротехнічна відсталість, а також падіння цін на сільськогосподарську продукцію, викликане кризою, збільшували вартість кредитних грошей.

Задоволення вимог дворянства призвело б до повернення від безстанового підходу в організації іпотечного кредитування, що був започаткований після 1861 р., до правових конструкцій, скасованих час разом із відміною кріпосного права. Проте уряд був налаштований саме на відновлення станових підходів, маючи зна мету зі зміцнення суспільної ролі дворянства, а також посилення державного впливу на економіку країни. Міністерство фінансів відмовилось від принципів кредитної політики, сформульованих В. П. Безобразовим та Ю. А. Гагемейстером чверть століття тому, а саме: безстановість поземельного кредиту і невтручання держави у нього. Міністерство фінансів спочатку зробило спробу розв'язати питання здешевлення іпотечного кредиту за допомогою самих банків, але, отримавши від керівників приватних кредитних установ тверду відповідь щодо неможливості за існуючих умов зменшити кредитні ставки і, у свою чергу, не виявивши бажання йти на поступки приватному капіталу, розпочало роботу над проектом державної іпотечної установи. Все це зумовило заснування Державного дворянського земельного банку¹³.

Однак вплив прогресивного підходу – ліберального дворянства – також був відчутним. Перший проект державної іпотечної установи взагалі не мав ознак становості окрасу. Вимоги щодо впровадження урядової опіки над дворянським землеволодінням, невідкладного перезакладу дворянських маєтків у державній установі (що означало б автоматичну ліквідацію приватних земельних банків) навіть не увійшли до офіційного законопроекту. Акціонерні іпотечні банки було збережено, й одним із головних факторів, що обумовив таке рішення, стала наявність значної кількості недворянських приватних землеволодінь¹⁴. Сприяла такому рішенню і вже згадана дуальність поглядів самого дворянства.

Об'єднуючим фактором для власників маєтків була зацікавленість у високих цінах на землю, а це, у свою чергу, вимагало наявності широкого кола покупців. Тому попри зауваження про необхідність збереження маєтків за дворянським станом, законодавство не отримало імперативної норми, яка б заборонила продаж землі не дворянам¹⁵.

Проте покупці, які не були з діда-прадіда дворянами, не могли скористатися фінансовими послугами Дворянського банку. Купуючи ж землю, обійтися без залучених коштів було майже неможливо, і за цих умов купці, міщани, селяни могли отримати позику лише від приватних земельних банків.

Положення про Дворянський банк не передбачало обов'язкового перезакладу дворянських маєтків, але воно сприяло тому, що така операція була вигідною для поміщика, який без зусиль міг розрахуватися з приватним іпотечним банком. Стаття 31 Положення надавала Дворянському банку право позичати гроші у розмірі, що не перевищував 60 % від оціночної вартості землі, на таких же умовах діяли і приватні банки. Проте примітка до цієї статті встановлювала виключення із загального правила, а саме: у разі перезакладу маєтку із приватної кредитної установи до Дворянського банку розмір позики міг зрости до 75 %, за рішенням 2/3 членів Ради банку, затвердженимному міністром фінансів¹⁶. На 5-му з'їзді представників установ російського земельного кредиту за пропозицією Міністерства фінансів було закріплено правило: «Під нерухоме майно, закладене у земельних банках, додаткова позика у розмірі, що перевищує 60 % від первинної оцінки, може надаватися не раніше, ніж після спливу п'яти років з часу надання первинної позики, але з тим, щоб розмір додаткової позики не перевищував 20 % від первинної позики»¹⁷. Подальші циркуляри Міністерства фінансів також були спрямовані на покращення умов проведення перезакладів¹⁸.

Перезаклад дворянських маєтків відчутно змінив структуру клієнтського складу акціонерних банків, суттєво скоротивши питому вагу поміщиків, проте і після цієї ротації дворянство залишалося найбільш численним споживачем фінансових послуг акціонерних банків. За унікальними відомостями 1889 р. (до речі, єдиними за всю історію акціонерних земельних банків даними про соціальний стан клієнтського складу), частка дворянства серед позичальників Харківського земельного банку становила 44,9 %, купецтва 13,1 %, селяни 8,6 %. Таке ж співвідношення було властиве і для Полтави: 68,6 % дворян, 13,8 % купців, 2,6 % селян. У Бессарабсько-Таврійському банку, дворяни становили 63,2% селяни – 15,1%. Такою ж послідовність була й у Київському банку – відповідно, де питома вага дворянства становила 89,2 %, а селянство – 5,3 %¹⁹.

Певні послаблення пільги отримали і боржники акціонерних земельних банків. Як виняток, за клопотанням загальних зборів акціонерів, з 1886 р. міністру фінансів було Височайше дозволено надавати позичальникам, що потерпали від надзвичайного лиха, пільги, передбачені ст. 54 Положення про Державний Дворянський Земельний Банк, зменшувати пеню і розстрочувати недоїмки²⁰. У 1891 р. відбулася конверсія 6-відсоткових закладних листів іпотечних акціонерних банків у 5-відсоткові, що призвело до зниження на 1 % росту платежів за позиками. Уряд також дозволив випуск закладних листів без визначення строку їхнього погашення, що покращувало умови обігу цінних паперів, підвищувало їхню ліквідність, а відтак і вартість на вторинному ринку, що сприяло здешевленню кредиту. Разом із тим було посилено і контроль за банками з боку Міністерства фінансів²¹.

Навіть після появи альтернативи приватному кредиту у вигляді державного іпотечного кредиту влада вважала за доцільне зберегти приватні земельні банки, визнавши їх частиною системи поземельного кредиту імперії. Більш того, в умовах зростаючої конкуренції (станові державні кредитні установи мали певні переваги) уряд надавав практичну підтримку земельним банкам, передусім акціонерним, створюючи умови для їх подальшого існування.

На початок 1893 р. в іпотечній кредитній системі імперії за обсягом закладеної приватновласницької землі від її загальної кількості біснувало уло таке співвідношення: приватні земельні банки – 16,5 %; державні іпотечні установи (Дворянський, Селянський банки та приватні банки, що перебували у стані ліквідації) – 15,6 %; кредитні спілки Прибалтійських губерній та Царства Польського – 8,1 %; Кавказькі дворянські банки – 0,4 %²². Проте за загальним обсягом наданих позик Дворянський банк випереджав приватні земельні банки на 111 млн руб.²³ Пояснити цю розбіжність можна різним правовим становищем кредитних установ, а саме: умовами надання позик, про що йшлося вище.

За останні 15 років XIX ст., з часу заснування Дворянського земельного банку, відбулися суттєві зміни у розміщенні поземельних позик акціонерних іпотечних банків за територіальною ознакою. На вказані зміни мали вплив два чинники: по-перше, перезаклад приватновласницьких земель у Дворянському банку, по-друге, рівень розвитку капіталістичних відносин у тому чи іншому регіоні.

Свого часу В. І. Ленін у роботі «Розвиток капіталізму в Росії» виокремив три групи губерній залежно від домінування в них капіталістичної, змішаної та відробіткової форми господарювання у поміщицьких маєтках. Більшість українських губерній увійшла до першої групи, у другій опинилися Полтавська та Харківська губернії, найбільш відстаюю в цьому сенсі була Чернігівська губернія, яку віднесли до третьої групи²⁴. Так, за статистичними відомостями, найбільша присутність акціонерних банків фіксувалась у капіталістично розвинених губерніях – у 1885 р. на їх частку припадало 45 % всіх поземельних позик, а у 1899 р. відсоток зріс до 56 %. У Полтавській та Харківській губерніях ці показники становили 18,9 % та 19,3 % відповідно. Натомість у Чернігівській губернії, де домінували кріпосні пережитки, цей показник мав тенденцію до скорочення: у 1885 р. обсяг позик, що припадав на долю акціонерних іпотечних банків, становив 35 %, а у 1899 р. він скоротився до 19,3 %. Водноу той же час, Дворянський банк розмістив у губерніях третьої групи близько 42 % усіх своїх кредитів²⁵.

Тому в, що стосується українських губерній, основними гравцями на іпотечному ринку стали акціонерні та державні поземельні банки, причому перші випереджали державні кредитні установи у тих регіонах, де капіталістична економіка набирала обертів.

Зміни, що сталися у поземельному кредиті з появою на цьому ринку державних установлень, вплинули і на координаційний орган приватних іпотечних установ – Комітет з'їздів представників земельних банків. Ще з кінця 70-х років до складу комітету стали входити виключно уповноважені від акціонерних земельних банків та Міністерства фінансів. А протягом 80-х років, звузилося і коло учасників з'їздів – уже починаючи із п'ятого, представники Товариства взаємного поземельного кредиту, Центрального банку, Земського банку Херсонської губернії не брали участі у зборах. Між тим квота представників уряду збільшувалась. Окрім головуючого, що призначався імператором, у з'їзді стали брати участь спеціальні представники Міністерства фінансів, а на п'ятому та шостому з'їздах був присутній представник Селянського поземельного банку²⁶.

Отже, при незмінній правовій базі, якою було врегульовано діяльність комітету та з'їздів, відбулася зміна його якісної складової та посилилась функція посередника між акціонерним іпотечним кредитом та урядом.

Усупереч завданням, що мали своє правове закріплення у статутах банків, приватні іпотечні установи відіграли важливу роль у процесі мобілізації приват-

новласницької землі, а відтак і у розвитку безстанової власності на землю. Відповідно до вимог нормативних актів акціонерні земельні банки мали лише тимчасове право на акумулювання земель, що належали їхнім клієнтам²⁷. Вони не мали права залишати земельні ділянки у своїй власності, і якщо землі не було продано на перших торгах, банки були зобов'язані позбутися їх навіть зі збитками для себе²⁸.

Продаж з торгів – справа клопітка, тому на практиці частіше застосовувався продаж закладеного майна самим позичальником (так звані «приватні продажі»). С. С. Хрульов відзначав, що дуже часто заклад землі відбувався з метою її продажу, бо така земля на ринку коштувала більше у зв'язку з тим, що покупець сплачував продавцю лише різницю між її вартістю і банківською позицією, решта ж сплачувалася банку поступово, відповідно до умов кредитної угоди²⁹.

Отже, правові умови кредиту акціонерних земельних банків надавали більш широкі можливості при здійсненні відчуження землі, ніж позики державних станових кредитних установ, бо ним могли скористатися всі стани, що розширювало коло потенційних учасників правочину. У цілому ж процес становлення позастанового буржуазного землеволодіння відбувався відносно повільно. Адже вихористання іпотечного кредиту сприяло не тільки перерозподілу земельної власності, а й ле і надавало можливість дворянам подовжити існування своєї земельної власності з притаманними їй пережитками, певним чином консервуючи земельні відносини, а відтак і уповільнюючи розвиток капіталістичних відносин.

Не треба забувати і того, що акціонерні іпотечні банки – це насамперед перш за все комерційні проекти, й отримання прибутку для них було понад усе. Окрім кредитної діяльності, що забезпечувала основну частину банківського доходу, правління знаходили й інші джерела надходжень, що перш за все, стосується співпраці зі звичайними комерційними акціонерними банками, кількість яких у 90-х роках XIX ст. наближалася до 50 п'ятдесяти одиниць.

Не маючи власної розгалуженої мережі контор та представництв, іпотечні банки змушені були звертатися за допомогою до комерційних банків, відкриваючи у них поточні рахунки для проведення розрахунків зі своїми клієнтами. Усвідомивши вигідність ситуації, що склалася, правління акціонерних земельних банків розмістили всі вільні кошти на кореспондентських та поточних рахунках комерційних банків³⁰, отримуючи відповідний відсоток росту. ВУ цьому контексті вільними слід вважати кошти, що залишилися від нерозміщеного у державних паперах акціонерного та запасного капіталу, дивіденди, що підлягали сплаті раз на рік. З цього приводу Я. М. Герценштейн зауважував, що іпотечні банки «у своєму розпорядженні мали чималі вільні кошти, які через посередництво комерційних банків, без будь-якого порушення статуту, мали змогу огли бути наданими у розпорядження осіб, що очолюють на чолі олювали правління»³¹.

За характером своїх зв'язків з комерційними банками можна виокремити дві групи установ. Перша – це банки, які входили до однієї фінансової групи з комерційними банками. Друга група відбудовувала свої стосунки з комерційними акціонерними банками на підставі ділового партнерства та відповідних угод. Серед українських земельних банків до першої групи можна віднести Харківський земельний банк, який протягом 90-х років XIX ст. перебував майже під одноособовим контролем його засновника О. К. Алчевського, який був незмінним головою правління цієї фінансової установи. Більшість акцій банку належала безпосередньо йому, членам його сім'ї та іншим родичам³².

Харківський земельний банк мав рахунки у Волзько-Камському банку та Харківському торговому банку, що також належав О. К. Алчевському. Крах Алчевського розкрив очі громадськості та акціонерам на ті спекулятивні махінації, що тривалий час залишалися поза їх увагою та контролем³³.

Зовсім іншими були стосунки з комерційними банками у Бессарабсько-Таврійського, Київського та Полтавського земельних банків, які вибудовувалися не на корпоративних підставах, а виключно на ділових взаєминах.

Київський земельний банк протягом 90-х років тримав свої кошти в місцевому, – київському – відділенні Санкт-Петербурзького Міжнародного банку. У 1897 р. правління земельного банку прийняло рішення про продаж 20 % акцій щойно емітованого випуску Міжнародного банку за пільговою ціною, аргументуючи це рішення саме тривалими партнерськими стосунками.

Щодо Полтавського земельного банку, то на початку 90-х років XIX ст. у нього вже склалась особиста унія з Санкт-Петербурзьким Міжнародним банком. Після обрання головою правління полтавського банку С. С. Хрульова, який скориставшись тим, що на земельні банки не поширювалась дія закону від 5 квітня 1883 р.³⁴ про заборону сумісництва у кредитних установах, увійшов до складу ради Міжнародного банку. Слід відзначити, що до членів ради цього банку також входили такі відомі магнати–цукровиробники, як Бродський та Харитоненко³⁵. За своєю суттю це була фінансово–промислова група зорієнтована на сільське господарство в українських губерніях, а саме – на вирощування буряку та його переробку на цукор.

Окрім участі приватних іпотечних банків у фінансово–промислових групах, формування яких інтенсивно відбувалося протягом 1890-х років, у тому числі і завдяки можливостям, що надавало акціонерне законодавство, слід враховувати також особливе монопольне становище земельних банків, яке остаточно склалося у ці часи. Поява монополії зобумовлена, нперш за все, асамперед державною політикою та сформованим механізмом правового регулювання кредитних іпотечних відносин. Наприкінці XIX ст., після утворення державних станових іпотечних установ, уряд вважав за доцільне обмежити систему іпотечних банків імперії вже існуючими акціонерними земельними банками, дія яких поширювалась на чітко визначені законодавством території європейської Росії, що суттєво ослаблювало конкуренцію. Влада подбала і про утворення єдиного центру, яким став Комітет з'їздів, що забезпечував координованість кредитної політики та дієвий державний контроль. Уніфіковане унормування надходжень та видатків, високий рівень прибутковості – все це дає підстави говорити про монопольне становище банків на ринку фінансових послуг. І хоча для класичного визначення монополії цього недостатньо, варто підтримати думку В. І. Бовикіна, який зауважував, що процес монополізації часто породжує своєрідні форми, які важко віднести до якого-небудь визначеного типу³⁶.

Зазначене дає підстави говорити, що в Російській імперії протягом 90-х рр. відбулося завершення становлення системи комерційного іпотечного кредиту, яка проіснувала до 1917 р. Цей період відзначений структурно-системними змінами у межах чинної нормативної бази.

Після появи державних станових поземельних банків приватним комерційним іпотечним установам вдалося зберегти за собою зайнятий сегмент ринку довгострокового кредиту, що об'єктивно обумовлено постійним розвитком капіталістичних відносин в імперії і формуванням нового соціально-класового типу суб'єктів кредитних відносин.

Як фінансовий інститут, зорієнтований на капіталістичні умови господарювання, іпотечні банки взяли активну участь у процесі утворення фінансово-монополістичних груп. Будучи, за своїм цільовим призначенням переважно зорієнтованими на земельний ринок, банки спрямовували свій капітал, перш за все, у промисловість аграрного сектору економіки (для українських губерній це, перш за все, цукрове виробництво).

Щоб отримати своє місце у кредитній системі країни, акціонерним земельним банкам довелося погодитися на щільну опіку з боку державної бюрократії. Владна політика в останні десятиріччя XIX ст. мала протекціоністську спрямованість щодо позичальників, але, незважаючи на те, що її метою була підтримка власне дворянства, зиск від цього отримували всі клієнти банків незалежно від станової приналежності.

Проте державну підтримку відчували і банки: саме завдяки державі їм вдалося посісти монополне становище на приватному іпотечному ринку. Визначаючись зі своїм місцем у кредитно-фінансовому просторі імперії, приватні іпотечні банки побудували взаємовигідну систему відносин із мережею комерційних акціонерних банків, що ще більше зміцнило їх економічне становище на ринку фінансових послуг та спричинило появу так званих банківських груп.

1. *Герценштейн М.Я.* Харьковский крах. – СПб., 1903; *Каминка А. И.* Акционерные компании. Юридическое исследование. – СПб., 1902; *Кильчевский В.А.* Какая разница между частным банком и кредитным товариществом (Из бесед на кооперативных курсах). – Смоленск, 1913; *Левин И.И.* Акционерные коммерческие банки в России. – Т. 1. – Пг., 1917; *Мишулин П.П.* Наша банковская политика 1769 – 1899 гг. – Х., 1901; *Печерин Я.И.* Исторический обзор правительственных, общественных и частных кредитных установлений в России. – СПб., 1904. 2. За радянські часи зацікавленість цією проблематикою мала суто теоретичну, а не практичну спрямованість. Див.: *Гиндин И.Ф.* Русские коммерческие банки России. – М., 1948; *Погребинский А.П.* Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX – XX в.в.). – М., 1954; *Райский Ю.Л.* Акционерные ипотечные банки и помещичье землевладение в России во 2-й половине XIX в. – Курск, 1980 // Рукоп. депон. в ИНИОН АН СССР № 6924 от 10.02.1981; *Шепелёв Л.Е.* Акционерные компании в России. – Л., 1973. 3. *Венгерська В.О.* Перші приватні кредитні та банківські установи // Історія України. – 1998. – № 8 (72); *Веремейкина В.Д.* История развития ипотечных кредитных учреждений // Банковские услуги. – М., 2001. – № 11; *Иванова А.А.* Устав кредитный как нормативная база функционирования Государственного банка Российской Империи // – СПб., 1996. – Вып. 1; *Краснікова О.М.* Ретроспектива зародження іпотечного кредиту в Україні // Економіка АПК. – 1998. – № 1; *Лукін С.В.* Акционерное предпринимательство в России: исторические формы и теоретические концепции: Дис. ... доктора эконом. наук. – СПб., 2003; *Мехряков В.Д.* Развитие кредитных учреждений в России. – М., 1998; *Owen Th.* The Corporation under Russian Law, 1800-1971. A Study in Tsarist Policy. – Cambridge, 1991. 4. *Кириченко В.С.* Правові підвалини формування мережі акціонерних банків земельного кредиту у 60 – 70-і роки XIX ст. Практика українських губерній // Право і безпека. – 2009. – № 1. 5. *Корелин А.П.* Дворянство в пореформенной России 1861–1904 гг.: Состав, численность, корпоративная организация. – М., 1979. – С. 284–285. 6. Голос землевладельца / [газета]. – СПб.: изд. А. П. Величковский, 1892. – № 3. – С. 49; № 6. – С. 111–115. 7. Там само. – № 3. – С. 49; № 4. – С. 4 – 6;

№ 6. – С. 114. **8.** Див.: *Гурьев А.Н.* Очерк развития кредитных учреждений в России. – СПб., 1904. – С. 180–181; *Печерин Я.И.* Исторический обзор правительственных, общественных и частных кредитных установлений в России. – СПб., 1904. – С. 94. **9.** Голос землевладельца. – СПб., 1892. – № 3. – С. 49. **10.** Голос землевладельца. – СПб., 1892. – № 3. – С. 49; *Мицевский Е.С.* Земельный кредит акционерных земельных банков. – К., 1902; *Быстренин В.Д.* Земельный кредит и оскудение. – СПб., 1895. **11.** Російський державний історичний архів (РДІА). – Ф. 583. – Оп. 2. – Спр. 1038. **12.** *Хрулев С.С.* Наш ипотечный кредит: Опыт статистического выяснения состояния землевладения в зависимости от его задолженности. – СПб., 1898. – С. 100–101. **13.** Див.: *Соловьев Ю.Б.* Самодержавие и дворянство в конце XIX века. – Л., – 1973. – С. 185; *Позребинский А.П.* Цит. праця. – С. 214. **14.** РДІА. – Ф. 1152. – Оп. 10. – Спр. 281. **15.** РДІА. – Ф. 1152. – Оп. 9. – Спр. 86. **16.** Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета об учреждении Государственного Дворянского Земельного Банка, Положение о Государственном Дворянском Земельном Банке // ПСЗ – III. – Т. V. – 1885. – № 3016. **17.** Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 92. **18.** Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета об учреждении Государственного Дворянского Земельного Банка, Положение о Государственном Дворянском Земельном Банке. – П. 3. **19.** РДІА. – Ф. 583. – Оп. 3. – Спр. 1007. **20.** Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, объявленное Сенату. – О распространении на заемщиков частных земельных банков льгот, установленных Положением о Государственном Дворянском Земельном Банке // ПСЗ – III. – Т. VI. – 1886. – № 3668. **21.** *Мигулин П.П.* Цит. работа. – С. 208–209. **22.** Статистика долгосрочного кредита в России / [Под. ред. А. К. Голубева]. – Вып. III. – СПб., 1893. – С. 2–4, 25–27. **23.** Там же. – С. 48–50. **24.** *Ленин В.И.* Полн. собр. соч. – Т. 3. – С. 183. **25.** *Райский Ю.Л.* О некоторых особенностях развития поземельного кредита в различных частях Европейской России в 80-90-х гг. XIX в. // Научные труды КГПИ. – Т. 188. – 1978. – С. 103–125. **26.** Съезды и Комитет съездов представителей учреждений русского земельного кредита: Краткий обзор их деятельности за истекшие 1872–1913 гг. – СПб., 1914. – С. 136–137, 144–145. **27.** Устав акционерных земельных банков с разъяснением вопроса. – СПб., 1894. – С. 300–302. **28.** *Шепелёв Л.Е.* Цит. работа. – С. 122–125. **29.** *Хрулев С.С.* Цит. работа. – С. 83–85. **30.** *Герценштейн М.Я.* Ипотечные банки и рост больших городов в Германии. – СПб., 1902. – С. 216–218.; Его же: Харьковский крах. – СПб., 1903. – С. 10–11. **31.** *Герценштейн М.Я.* Ипотечные банки и рост больших городов в Германии. – С. 221. **32.** ДАХО. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 266. **33.** Герценштейн М. Я. Харьковский крах. **34.** Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета об изменении и дополнении существующих ныне правил относительно открытия новых акционерных коммерческих банков // ПСЗ – III. – Т. III. – 1883. – № 1484. **35.** *Голубев А.К.* Русские банки: Справочные и статистические сведения о всех действующих в России государственных, частных и общественных кредитных учреждениях: в 4 т. / [сост. А. К. Голубев]. – СПб., 1896, 1897, 1899, 1908. – Т. 3. – 1899. – С. 37. **36.** *Бовыкин В.И.* Зарождение финансового капитала в России. – М., 1967.